

De adel als onmisbare schakel

De rol van de adel in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen

In de context 'Steden en burgers in de Lage Landen' wordt te veel nadruk op de burgers gelegd, vindt Joey Spijkers. De rol van de adel kun je niet over het hoofd zien; sterker nog, de edellieden vormden een onmisbaar onderdeel van de ontwikkelingen in de samenleving.

Joey Spijkers is onderzoeker en schrijver.

In de Nederlandse geschiedschrijving is vaak weinig plek voor de adel. 'Dit is het land van de burger en de koopman,' oerde Herman Pleij in 2018 bij zijn pleidooi voor het Plakkaat van Verlatinghe als Pronkstuk van Nederland. En het zouden volgens hem die burgers en kooplui zijn geweest, die in de zestiende eeuw hun tirannieke vorst afzetten en een nieuwe, bijna-democratische regeringsvorm creëerden. De negentiende-eeuwse liberale mythe slaat blijkbaar nog steeds aan, want Pleijs betoog leverde het Plakkaat de meerderheid van de stemmen op.

Als we onszelf willen zien als egalitaire natie vergeten we echter te gemakkelijk dat de adel een belangrijke rol speelde in de geschiedenis van de Nederlanden. Adellijk verzet was inherent aan de middeleeuwse en vroegmoderne samenleving door heel Europa. Een vorst was genoodzaakt om zijn trouwe volgelingen te belonen met landen, ambten en militaire posities. Wanneer deze gunsten schaars werden, wrong het vaak snel tussen hovelingen. Tegelijkertijd was het misnoegen van de adel ook het gevolg van het ontwikkelen van een bureaucratische staat. De hoge edellieden, die vanouds de belangrijkste stemmen hadden in de vorstelijke raden, moesten steeds vaker juristen en getrainde financiële beambten naast zich dulden in de regeringsorganen. In dit artikel wil ik anderhalve eeuw aan adellijk verzet illustreren aan de hand van de ervaringen van twee Brabantse families: die van Nassau en van Bergen.

De Brabantse crisis

In de vroege vijftiende eeuw verschenen twee nieuwe families in de Brabantse baronnenstand door huwelijk: Engelbrecht, een jongere zoon uit het Nassause gravengeslacht, verwierf Breda, en Jan van Glymes, een onwettig nazaat van hertog Jan II, werd heer van Bergen op Zoom. Het duurde niet lang voordat zij in aanvaring kwamen met hun vorst. De jonge hertog Jan IV had in 1420 geleidelijk de baronnen in zijn raad vervangen door edelen van lager allooi, die hem bovendien aanraadden om zich te distantiëren van zijn vrouw. Om zijn torenhoge schulden terug te kunnen betalen, nodigde de hertog de Staten (de

vertegenwoordigers van de geestelijkheid, adel en steden) van Brabant uit om in Brussel te onderhandelen over financiële steun. De hoge edellieden die waren verstoten uit Jans raad, waaronder Engelbrecht van Nassau en Jan van Bergen, organiseerden echter een eigen vergadering met het stadsbestuur van Leuven. Samen stelden zij een lange klachtenbrief op. De kern van hun betoog was dat zij graag bereid waren om hun hertog bij te staan, maar dat zij dan wel verwachtten dat het geld aangewend zou worden voor het algemeen belang.

Om de impasse te doorbreken, organiseerde Jans jongere broer, Filips van Sint-Pol, een verzoening. De avond voor de samenkomst verdwenen de hertog en zijn entourage echter stiekem uit Brussel,

Engelbrecht II van Nassau door de meester van de vorstenportretten. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

en de verzamelde Staten benoemden Sint-Pol tot ruwaard, of plaatsvervanger van de hertog, totdat deze zijn vrouw weer zou behandelen zoals het betaamde en zijn landen zou regeren met behulp van de drie Staten. Maanden later, op 21 januari 1421, verscheen Jan IV met een klein leger met bannelingen en Limburgse huurlingen in Brussel om de stad weer in bezit te nemen. De soldaten misdroegen zich in de volgende dagen echter zo, dat de Brusselse handwerkslieden zich gewapend verzamelden op de Grote Markt. De entourage van de hertog werd verbannen of onthoofd. Jan, verstoken van zijn omgeving, was tot de orde gebracht en zou zich weer laten leiden door de Staten van Brabant.

De crisis van 1420-1421 laat een duidelijke escalatie zien, beginnend met een groepje misnoegde edellieden die weigerden gehoor te geven aan een hertogelijke oproep voor een vergadering. Toen Jan IV niet van zins bleek om te onderhandelen met zijn onderdanen, sloegen dezen de handen ineen om hem niet alleen de dienst te weigeren, maar tijdelijk uit zijn ambt te zetten, volgens de regels van het feodale systeem. De enige echte vernieuwing die het Plakkaat van Verlatinghe honderdzesig jaar later zou brengen was het permanente karakter van de afzetting; in 1421 was het aanstellen van de ruwaard nog slechts een tijdelijk pressiemiddel om de hertog tot inkeer te brengen. En het werkte wonderwel: totdat de machtige Bourgondische hertog Filips de Goede het hertogdom zou erven in 1430, dansten de hertogen naar de pijpen van hun onderdanen.

Een bovenlokale elite

Toen hertog Karel de Stoutte in 1477 sneuvelde en zijn negentienjarige dochter Maria de Bourgondische Nederlanden erfde, waren het dan ook de belangrijke edellieden die het machtsvacuüm vulden. Adolf van Kleef, afstammeling via moederskant van het Bourgondische huis, vervulde samen met zijn zoon Filips het ambt van stadhouder van de Nederlanden; in deze positie waren zij machtiger dan de afzonderlijke graven en hertogen een eeuw eerder waren geweest. Maria trouwde met de keizerszoon Maximiliaan van Oostenrijk, die spoedig in aanvaring kwam met deze hoge adel. De Oostenrijker poogde een tegenwicht te kweken voor de macht van deze aristocraten: hij bevorderde Engelbrecht II van Nassau tot zijn eigen eerste kamerheer en stelde Jan van Walhain – de latere Jan III van Bergen – aan als eerste kamerheer van zijn zoon Filips de Schone.

Dat bleek een machtige positie toen Maria in 1482 omkwam bij een jachtongeluk en Filips op vierjarige leeftijd hertog van de Bourgondische Nederlanden werd onder het regentschap van Maximiliaan. De Vlaamse onderdanen waren echter ontevreden over het centralistische beleid van de Oostenrijker. Maximiliaan werd bij een

bezoek aan Brugge gevangengenomen en leden van zijn entourage werden op de markt poedelnaakt gemarteld en onthoofd. De Staten stelden een regentschapsraad aan in Vlaanderen, maar in de praktijk kwam het leiderschap te liggen bij Filips van Kleef, de zoon van Adolf. Het revolutionaire regime richtte zich nadrukkelijk tot de hoge edelen die voelden dat zij in de verdrukking waren gekomen. Niet lang nadat de regentschapsraad was geïnstalleerd en Maximiliaan van Oostenrijk weer op vrije voeten was, brak de strijd wederom los. Deze tweede Vlaamse Opstand was dankzij het energieke optreden van Filips van Kleef echter veel succesvoller dan de eerste: het graafschap Namen en de Brabantse steden Brussel en Leuven sloten zich bij Vlaanderen aan. Als edelman had Filips de diplomatieke middelen om een bondgenootschap te sluiten met Frankrijk en hij hielp de Hoekse partij in Holland om daar enkele steden te veroveren.

Publiekelijk liet Filips van Kleef weten dat de oorlog zeer tegen zijn zin was en dat hij slechts genoodzaakt was te vechten. In verschillende brieven die Filips van Kleef schreef aan de koningen van Frankrijk en Portugal, liet hij het achterste van zijn tong zien: hij beschouwde de oorlog als een vete van de Brabantse edelman Jan van Bergen en diens broers tegen hem. Een belangrijke oorzaak van hun geschil was dat de twee edellieden achter dezelfde ambten aan zaten. Filips had het admiraalsschap ontvangen, waar de Bergenaar op aasde, en deze werd op zijn beurt begunstigd met het ▶

Jan III en Hendrik van Bergen. Onbekende kunstenaar, ca. 1495. Collectie Markiezenhof Bergen op Zoom.

gouverneurschap van Namen en de functie van eerste kamerheer.

In 1420-1421 waren Engelbrecht I van Nassau en Jan I van Bergen in Brabant lid van de topadel die zich verzette tegen de invloed van nieuwkomers. In 1488 behoorden Engelbrecht II en Jan III zelf tot een groep die dankzij de hertog doorstootte naar het bovenlokale niveau en daarom met argusogen werd bekeken. De korte regering van Filips de Schone kenmerkt het hoogtepunt van de macht van deze twee families: in 1501 vertrok Filips naar Spanje om zijn schoonouders te ontmoeten, waarbij Jan van Bergen hoofd was van zijn wereldlijke hofhouding en zijn broer Hendrik als hoogste geestelijke meereisde. Engelbrecht van Nassau bleef intussen achter als hoofd van de raad die de Nederlanden in de tussentijd bestuurde. Maar Filips' zoon Karel erfde een wereldrijk en de marge werd opnieuw geherdefinieerd.

Zichtbare adel

Naarmate de vorsten een groter domein vergaarden, verdwenen zij steeds meer uit beeld. Tegelijkertijd raakte de adel in de loop der eeuwen steeds sterker ingebed in de samenleving. Vanwege hun overheidsfuncties verbleven de edelen regelmatig in de belangrijkste stedelijke centra. Na de crisis van 1420-1421 lieten de Staten van Brabant hun hertog een document ondertekenen waarin werd bepaald dat alleen 'tween of drien van den edelen ende stammen' van Brabant nieuwe stadsbesturen aan mochten stellen namens de hertog. Voor iedere potentiële magistraat die de adel niet welgelegen was, was een kans op het pluche verkeken. Het was voor de burgerij dan ook belangrijk om deze edellieden te vriend te houden. Het stadsbestuur van Brussel subsidieerde de verbouwing van het Hof van Nassau aan het eind van de vijftiende eeuw.

Jan IV van Bergen.
Adriaan van der
Creke, 1651. Collectie
Markiezenhof Bergen
op Zoom.

Wanneer de vorst op zijn beurt geld nodig had van zijn onderdanen, werden de edelen eropuit gestuurd om daarover te onderhandelen. Volgens de landvoogdes konden Willem van Nassau – inmiddels ook prins van Oranje – en Jan IV van Bergen – inmiddels markies – van de Staten van Brabant alles bereiken wat ze maar wilden. De adel vormde de sociale brug tussen vorst en onderdanen en werd daar rijkelijk voor beloond. In de jaren 1550 en 1560 kwamen de hoge edellieden wederom in verzet tegen hun vorst vanwege overijverige concurrentie in het landsbestuur. Ditmaal moest de intellectuele bisschop Granvelle het ontgelden; volgens zijn reorganisatieplan van de bisdommen zou hijzelf de eerste stem krijgen in de Staten van Brabant. In 1562 verbonden Oranje, Egmond en Horne zich in een liga tegen Granvelle, waar Bergen en andere aristocraten zich snel bij aansloten. De leden van de liga staken als teken van protest hun hofhoudingen in een sobere livrei, met verschillende herkenningstekens: aanvankelijk een rode zotkap die als bespotting van Granvelles kardinaalshoed werd gezien, vervolgens een pijlenbundel als teken van eendracht en vervolgens voegde Bergen daaraan een hoorn des overvloeds toe en het devies 'Force est trop' – geweld is te veel. Uiteindelijk moest de koning Granvelle wel terugtrekken.

Oranje en Bergen waren ook drijvende krachten achter een beweging om de landsregering te herzien. Ze drongen erop aan om de Staten-Generaal bij elkaar te roepen; de prins stelde bovendien voor om de markies aan te stellen als voorzitter van deze vergadering en hemzelf als ruwaard van Brabant. Bovendien wilden zij taken van de technocratische Raad van Financiën en de (juridische) Geheime Raad overhevelen naar de Raad van State, waar zij zelf deel van uitmaakten. De invloed van kardinalen of bureaucraten was tegen het zere been van de oude adel.

Dreigen met ontslag

Bovenop de politieke en financiële crises, lag er een derde tijdbom onder de Nederlandse samenleving: de reformatie. Zowel de stadsbesturen als de adel konden zich moeilijk vinden in de hardvochtige ketterijwetgeving waar koning Filips II zich in vastbeet. Om hier druk achter te zetten, dreigden de edellieden met ontslag als gouverneurs, waar zij dankzij hun sociale inbedding moeilijk vervangbaar waren. Eigen verdenkingen waren niet van de lucht, want Oranje was getrouwd met een steenrijke lutherse en Bergen was opvallend mild geweest in het bestraffen van de calvinistische opstandelingen in Valenciennes. Na een eerdere, teleurstellende audiëntie van Egmond in Spanje, werden Jan van Bergen en Floris van Montigny er in 1567 op uitgestuurd om bij Filips II om verzachting van de ketterplakkaten te verzoeken. Bergen stierf daar een vroege, maar

Willem van Oranje.
Collectie Rijksmuseum
Amsterdam.

nieuw fenomeen van moderne burgers tegen middeleeuwse onderdrukking, maar een van vele opstanden die vergelijkbare patronen laten zien. Adel en steden wisten elkaar steevast te vinden wanneer zij misnoegd waren over de intrede van lagere edellieden en technocraten in de vorstelijke raden. In 1420 en 1560 waren de telgen uit de families Nassau en Bergen degenen die zich bedreigd voelden, in 1488 waren juist zij het van wie de opkomst moeilijk te verkroppen was voor Filips van Kleef.

Een edelman kwam echter wel op een andere manier in verzet dan een stedeling. Zowel de Brusselse gilden die de markt in 1421 bezetten als de Brugse die dat in 1488 deden, werden snel gegeven voor het feit dat zij politieke tegenstanders uit de weg hadden geruimd. Zo'n plotselinge greep naar de wapens paste niet binnen het verzetsrepertoire van de adel, maar was in de praktijk wel erg nuttig. In plaats daarvan bedienden zij zich in de eerste plaats van eindeloze klachtenbrieven en achteraf van apologieën, die Filips van Sint-Pol, Filips van Kleef en Willem van Oranje alle drie hebben laten schrijven.

In het uiterste geval kon overgegaan worden tot gewelddadig verzet. Een edelman behoorde echter niet deel te nemen aan rellen. Geweld diende binnen de vorm van reguliere oorlog te passen: het bezetten van steden, verstoren van handelswegen en openlijke veldslagen. Oorlogsvoering had immers een zeker cachet. Standgenoten werden altijd met respect behandeld. Filips van Kleef omhelsde de aanvoerder van Maximiliaans troepen vriendelijk tijdens een onderhandeling, terwijl diens troepen daags daarvoor nog een kerk vol met mensen in brand hadden gestoken.

'Filips van Kleef omhelsde de aanvoerder van Maximiliaans troepen vriendelijk tijdens een onderhandeling, terwijl diens troepen daags daarvoor nog een kerk vol met mensen in brand hadden gestoken'

Toen de verschillen tussen de Republiek en de Spaanse Nederlanden zich aan het eind van de zestiende eeuw aftekenden, kwam er een einde aan een lange traditie van adelsopstanden in de Nederlanden; en men mag zich afvragen of de Brusselse stedelingen die de hertogelijke raden ombrachten in 1421 en 1488 zoveel verschilden van de burgers die Johan en Cornelis de Witt lynchten zodat stadhouder Willem III de macht kon grijpen. In 'het land van de burger en de koopman' vormden edellieden eeuwenlang de kern van iedere succesvolle opstand dankzij hun sociale netwerken, lobbyvaardigheden en prestige. De ontstaansgeschiedenis van Nederland en België is ondenkbaar zonder. ■

natuurlijke dood als laatste telg van het geslacht dat anderhalve eeuw een spilfunctie had gehad in Brabant. Tijdens het verblijf van de heren in Spanje brak in de Nederlanden de Beeldenstorm uit, wat voor de koning het bewijs was dat er met protestanten niet te onderhandelen viel. Het moderatieplan was in het water gevallen. De hertog van Alva, die naar de Nederlanden werd gestuurd om orde op zaken te stellen, pakte de adel hard aan. Oranje was al voor diens aankomst gevlucht, maar Egmond en Horne werden opgepakt en publiekelijk onthoofd. De schok daarvan lag erin dat zij zich tot dusver alleen hadden bediend van de milde gereedschappen uit het verzetsrepertoire maar toch op de strengst denkbare manier werden gestraft. Met de geconfisqueerde landgoederen hoopte Alva de staatsfinanciën te kunnen saneren. Willem van Oranje zag zich dan ook genoodzaakt om de wapens op te nemen om de hertog tot een compromis te dwingen. De Nederlandse Opstand was een feit.

Vergelijkbare patronen

Edelen vormden de brug tussen vorst en onderdaan en spraken zowel de taal van het hof als die van de stad. Voor de heersers betekende dit dat zij mannen met lokale connecties in konden zetten om te bemiddelen in conflicten en om de stedelijke gezagsdragers aan te stellen. Voor de stedelijke elites betekende het dat ze machtige mannen bereid konden vinden om in de regeringsraden voor hun lokale belangen te pleiten. De Nederlandse Opstand was dan ook niet een